

La medicina medieval i els viatges per mar

Lluís Cifuentes

Nous temps, nous interessos: l'aparició de la medicina i del metge universitaris

Amb el pas de l'alta a la baixa Edat Mitjana (segles XI-XIII), l'Europa llatina occidental experimentà una profunda transformació a tots els nivells. La relativa pau que s'estengué amb el final de les últimes grans invasions (magiars, normands, musulmans) permeté el renaixement del comerç de llarga distància, que infongué nova vida a les decandides ciutats i en féu créixer d'altres. El gran protagonista d'aquests canvis fou un nou grup social que, per ocupar els «burgs» (o «ravals» o «mercadals») de les ciutats, fou anomenat burgesia, i que s'enriquí amb les possibilitats que oferien els intercanvis. Aquest esfer a favorí la «urbanització» de l'estament dirigent, la noblesa, que abandonà els castells roquers, i, amb ella, la dels mateixos monarques. Foren els fonaments que van permetre l'expansió del món llatí, amb l'anomenada «Reconquista» al seu extrem occidental i amb les croades a l'oriental, fenòmens que el van posar en íntim contacte amb l'avançada civilització islàmica.

Arribaren a l'Europa llatina tot de nous sabers, que afectaren la «ciència» i la teologia a partir de les interpretacions que n'oferien autors de la talla d'Avicenna i altres. Amb els nous coneixements penetrà a Europa, procedent del món islàmic, una nova perspectiva adreçada a l'aplicació pràctica del saber més que no pas a la reflexió teòrica al seu voltant. Aquesta nova perspectiva alimentà la revalorització de la tècnica i del treball manual, la qual dignificà els oficis pràctics exercits per aquella burgesia; una burgesia àvida de sabers útils que multipliquessin el seu èxit i que omplissin el seu temps de lleure. La lenta superació de l'oralitat, amb l'accés dels laics a la lectura i al saber, constitueix una de les manifestacions més clares de l'emergència de nous grups socials que exigien un espai als llocs de comandament de la societat al costat de les elits tra-

dicionals. Dos perills, l'arribada de coneixements passats pel sedàs islàmic i l'avidesa de sabers dels laics, decidiren l'Església a liderar la creació d'una nova institució amb la qual poder-los controlar: la universitat.

La nova institució destinada a la creació i a la difusió del saber incorporava, amb el més alt rang, un àmbit sobre el qual aquells grups emergents sentien un interès pragmàtic més punyent: la salut i la medicina. Amb l'esperó d'aquest interès, i sota la influència de tots els processos anteriors, l'Occident llatí assistí a una autèntica revolució en aquest àmbit. La malaltia ja no fou vista com a conseqüència del pecat original, sinó com a fenomen natural susceptible de ser conegut, estudiat i modificat pels metges. La doctrina mèdica hipocràtica-galenica (galenisme), sòlidament fonamentada en el marc biològic que li oferia la filosofia natural aristotèlica, fou l'ànima d'una nova medicina racional creada al voltant de l'anomenada Escola de Salern i del monestir de Montecassino, al sud d'Itàlia.

Però l'aristotelisme i el galenisme, instal·lats a la universitat, eren el contrapunt de l'empirisme pel qual es regia la gran majoria dels qui es dedicaven a l'ofici de curar, formats segons el sistema «obert», el tradicional dels aprenents. Burgesia, noblesa, monarquia, Església i universitat aliades posaren en marxa mecanismes de control social d'aquella massa de guaridors extrauniversitaris, més enllà dels graus acadèmics. Així, els imposaren progressivament exàmens i llicències per practicar amb l'objectiu d'aproximar-los al model universitari, que gaudia d'un prestigi social creixent.

La salut havia passat de privilegi dels closos monacals i dels cercles reials i nobiliaris a esdevenir patrimoni de la col·lectivitat. Mentre la monarquia dictava disposicions per combatre l'intrusisme i assegurar-se la preeminència en la configuració del nou sistema mèdic, la burgesia que controlava les ciutats imposava una determinada concepció de la salut i de la medicina,

amb tot de mesures sobre el sanejament urbà i la pràctica mèdica. Aquestes novetats afectaren també els grups humans en moviment; pelegrins, mercaders, artesans i exèrcits (Agrimi & Crisciani 1988; Siraisi 1990; Jacquart & Micheau 1990; García Ballester 1988; García Ballester 2001; McVaugh 1993).

La higiene del viatge en la medicina medieval

Recomanacions prèvies

Per al galenisme, la medicina del viatge ve determinada pels canvis efectuats en l'espai, que afecten l'ésser humà. Entre aquests canvis en l'espai es compten, molt particularment, els llargs desplaçaments, tan habituals a l'època medieval, per raó d'ofici (mercaders, artesans, intel·lectuals, cortesans), de creences (pelegrins, croats) o de guerra (cavallers, exèrcits, armades). En efecte, el viatge suposava alteracions en el costum o hàbit, llavors elevat a la categoria d'axioma mèdic molt valorat: alteracions en les «coses no naturals» (que, aparellades, constituïen l'entorn físic, biològic i social de l'ésser viu, principalment l'aire i l'ambient —el clima— i el menjar i la beguda —l'alimentació); alteracions en les pràctiques de vida; alteracions en les normes higièniques, no sempre fàcils de seguir durant un viatge, i alteracions en l'assistència mèdica, sovint més difícil en aquelles condicions (AVOMO X. I; Buchet 1997; Sudhoff 1911).

La difusió de la medicina acadèmica féu sorgir una demanda de guies d'higiene que exposessin quins eren els sistemes de prevenció i de terapèutica més adients per als caminants, i quines eren les particularitats a tenir en compte pels qui empraven viatges per mar. Per als viatges a peu de duracions i distàncies considerables,

aquestes guies aconsellaven una adequada preparació. Calia que el caminant purgués el seu cos per tal de prevenir-hi l'ebullició dels humors que indefectiblement es produiria com a conseqüència dels canvis en l'espai i de la fatiga, i que provocaria l'aparició de febres i d'apostemes. Aquesta purga havia de fer-se, fonamentalment, amb la flebotomia o sagnia, llavors l'evacuant universal, i complementàriament amb l'ús de medicaments purgants i la pràctica del dejuni. Així, el caminant restava amb el cos net i preparat per a afrontar qualsevol esforç.

A banda de purgar-se, el caminant havia d'entrenar o adaptar el cos a les circumstàncies del viatge. Amb aquest objectiu, era aconsellable que practiqués l'exercici més adequat al tipus de viatge que volia emprendre (caminar, cavalcar, navegar), que s'acostumés a la set i a la fam, als aliments que hauria de consumir, etc., tot per tal de facilitar-li el canvi gradual del costum o hàbit, sobretot en el cas de les persones més febles, com ara els vells i els convalescents.

L'aigua i els aliments

Capítol a part de la preparació del viatge el constituïen totes les indicacions a tenir en compte pel que fa al proveïment d'aliments i d'aigua i, sobretot, el seu consum durant el mateix viatge. Era especialment important contrarestar els problemes que comportarien les inevitables variacions en els aliments i —més temibles encara— en l'aigua. Com a norma general, s'aconsellava evitar els aliments fàcilment corruptibles i els que provoquessin set. El viatger havia d'optar preferentment pels de gran poder nutritiu: els caminants, per les compostes elaborades amb greix de vaca o d'ànec; els mariners, pel pa cuit o bescuit. Igualment, es recomanava una modificació en l'horari dels àpats, tot reservant el principal per al vespre per a facilitar que l'esforç del viatge trobés el cos lleuger, però sempre evitant-li passar fam.

L'aigua constituïa un problema més seriós, tot i que l'origen àrab de les guies d'higiene mèdica també ajuda a entendre la insistència en aquest punt. El viatger havia de tenir ben en compte la dificultat que tindria per trobar aigua de qualitats semblants a la del seu lloc d'origen. Per a contrarestar aquesta dificultat, s'aconseïllaven estratègies diverses, com ara anar mesclant la del lloc d'origen del viatger amb les que aquest es trobaria durant el trajecte, o bé colar-les amb terra del seu país; aigua i terra del propi país que lògicament hauria de preveure de portar. Potser per això resultava més factible intentar localitzar aigua potable i aprendre a distingir-la de la que no ho era. Com a principi general s'aconseïllava evitar l'aigua estancada i beure únicament aigua corrent, tot filtrant-la si calgués. Igualment, calia evitar l'aigua amb presència de matèries en suspensió, ja fossin objectes o animals, com ara les sangoneres. Per a preveure-ho es recomanava afinar l'observació i colar l'aigua amb un drap net. En última instància, l'aigua podia potabilitzar-se tot destil·lant-la amb un alambí —que el viatger hauria de dur-se— o bé amb mitjans més casolans, filtrant-la amb sorra neta, bevent-la alhora que menjava cebes i alls —que de segles enrere tenien fama de remeis universals— o mesclant-la amb vinagre.

El clima

El viatger havia de preveure també la manera més adequada de fer front a les inclemències del temps i, en general, als canvis de clima. Contra el fred s'untaria el cos amb olis, es banyaria els peus amb aigua i sal, faria servir roba i calçat empellats, menjaria aliments calents (carn, vi, alls, nous) i no deixaria de tenir ben en compte altres mesures per entrar en calor —com ara incloure una segona persona al llit— i per evitar la congelació. Contra la calor es protegiria el cap i el cos de la cremor del sol i les insolacions. Per a la fatiga es

recomanava el bany, especialment el d'estuba, el massatge, les uncions i el dormir.

Remeis contra el mareig

Els viatges per mar tenien unes particularitats que, a banda de les anteriors, havien de preveure's. Al mar, els problemes principals del viatger no ayesat eren el mareig i el vòmit. Per a poder evitar-los es recomanava al viatger que preparés el cos procurant menjar menys —si podia ser, que iniciés el viatge amb l'estómac buit— i que es procurés remeis contra les nàusees, com ara codonys, magranes o tàperes. Com a prevenció, si el viatger era ric podia beure vi mesclat amb aigua de mar i, si era pobre, aigua salada —la sal provoca el tancament de la boca de l'estómac. Iniciat el viatge, calia passar el primer dia —el més crític— sense menjar ni beure, evitar mirar el mar i restar estirat. Si venia mareig, es recomanava no frenar el vòmit i fer ús de remeis per calmar-lo: menjar codonys i magranes, o pa torrat (bescuit) mesclat amb aigua freda i vi o beure vinagre amb sement d'api torrada.

Els tractats mèdics

Totes aquestes recomanacions són presents a les guies d'higiene esmentades, que el viatger podia trobar fonamentalment en dos gèneres literaris mèdics concrets: les compilacions medicopràctiques i els regiments de sanitat. En un i altre gènere és clarament observable l'evolució de l'objecte, conseqüència d'aquella evolució que afectà el món de la salut, de l'individu privilegiat al col·lectiu humà.

Representació d'un assalt a una nau comercial per part de galeres corsàries, procedent de l'enteixinat d'un palau urbà de Terol (Barcelona, MNAC).

Enciclopèdies mèdiques

Les compilacions medicopràctiques eren recopilacions enciclopèdiques de la medicina de l'època, en particular de la seva vessant terapèutica. Dedicuen capítols sencers als viatges i, concretament, als viatges per mar. Les enciclopèdies mèdiques més antigues i importants foren escrites al món àrab, i arribaren a l'Occident europeu, on foren traduïdes al llatí o a l'hebreu i, en alguns casos, a les llengües vulgars, a partir del segle XII. El model aviat fou imitat als medis universitaris de l'Europa llatina. Al *Lilium medicine* de Bernat de Gordó, per exemple, trobem els següents consells:

Si el viatge és per mar, escolliu sempre que us sigui possible un lloc allunyat de la sentina i de qualsevol brutor; i estigueu a l'aire lliure, en el lloc més elevat que pugueu. Si vomiteu fàcilment, agafeu-vos al màstil i flaireu pa torrat amarat amb vinagre. Si l'aigua estigués corrompuda, que sigui bullida i beveu-la barrejada amb vinagre. Si falta l'aigua, preneu aigua de mar, passeu-la per sorra moltes vegades i es farà dolça. O coueu-la en una caldera i poseu-hi damunt un llençol net que en rebí el vapor; després espremeu el llençol i l'aigua que en sortirà serà dolça. O bé destil·leu-la a poc a poc amb un alambí i la que en sortirà serà dolça. Les carns salades han de ser cuites dues vegades en aigua dolça, llençant l'aigua. En el cas dels llegums, deixeu-los i beveu-ne el brou. Preneu molt poc menjar i beure.

Per la seva banda, Gilbert l'Anglès, al seu *Compendium medicine*, sentència: «Regimen transfretantium mare principaliter in .III. consistit: in prohibicione nausee et sedacione vomitus et rectificacione fetoris marini» (els primers inclouen la «rectificacione aque»).² Gilbert aconsella als qui emprenguin un viatge per mar no instal·lar-se prop de la sentina ni dels canals per on s'extreu l'aigua del vaixell, anar amb compte amb la calor del sol del migdia i amb el fred de la nit, evitar l'excessiva immobilitat i caminar per la coberta de la nau, netejar els vestits de xinxes, pols i altres insectes i canviar-se de roba tan sovint com sigui possible.

1. Traducció meua al català modern a partir de la traducció castellana medieval editada a Dutton & Sánchez González 1993. Aquesta obra circulà en català en una traducció o traduccions de les quals no ens n'han pervingut més que petits fragments (cfr. Cifuentes 2002, 94-95).

2. «El regiment dels qui han de viatjar per mar consisteix principalment en tres coses: en evitar les nàusees, en calmar el vòmit i en rectificar les pudors de la mar».

Detall del port de Nàpols (Tavola Strozzi, s. xv, Nàpols, Museo Nazionale di San Martino).

Enciclopèdies àrabs

Entre aquests textos de procedència arabomusulmana cal esmentar el *Kitab al-Mansuri* (*Liber Almansoris*) de Rasís (m. 923), tot el llibre VIè del qual és dedicat als problemes dels qui han de viatjar, tant per terra com per mar (eventualitat aquesta darrera que és tractada al capítol 14, titulat *De regimine mare intransantium*); el *Kitab al-Hawi fi l-tibb* (*Continens*), la gran síntesi mèdica del mateix Rasís, on consultarem el capítol 5è del llibre XXV; el *Kitab al-Maliki* (*Liber regius* o *Regalis dispositio*) d'Alí Abbàs (m. 994), en el qual aquest tema és tractat al capítol 31 (*De regimine peregrinantium aridam aut mare*) del llibre I de la *Practica*, exclòs de l'adaptació llatina que n'elaborà Constantí l'Africà amb el títol de *Pantegni*; el *Qanun fi l-tibb* (*Canon medicine*) d'Avicenna (m. 1037), que hi dedica una summa (*De regimine preservativo*) de la doctrina 5a del fen 3r del llibre I, en especial els capítols 2-8 d'aquesta summa, el darrer dels quals tracta *De regimine iter agentis in mare*.

Enciclopèdies llatines

Entre les obres d'aquest caire que foren produïdes a les universitats de l'Europa llatina hem de destacar aquí el *Lilium medicine* de Bernat de Gordó (Montpeller, 1305), que dedica a la medicina del viatge el capítol 31 (*De iter agentibus*) de la Primera Part; i el *Compendium medicine* de Gilbert l'Anglès (Montpeller, ca. 1250), obra en la qual consultarem els dos darrers capítols (*De regimine iter agentium* i *De regimine transfretantium [mare]*) del llibre VIIIè.

Regiments de sanitat

Els regiments de sanitat (*regimina sanitatis*) constituïen un gènere mèdic que exposava les normes higièniques, preventives i terapèutiques que, d'acord amb els principis del galenisme, calia seguir per tal de mantenir una vida sana. Fortament influenciat per models àrabs, i obra de mestres universitaris, fou un gènere de gran desenvolupament a l'Europa llatina. S'adreçà en un principi a un públic d'individus privilegiats (reis, nobles, burgesos), però, a poc a poc, també a col·lectius humans diversos (ciutats, exèrcits).

La importància de l'axioma mèdic de l'hàbit o costum, i de la seva alteració amb els canvis en l'espai, determinà aviat la inclusió d'un capítol específic sobre el viatge als regiments de sanitat, particularment als regiments col·lectius, cal dir que els menys nombrosos i els menys estudiats. La mateixa demanda portà a un procés d'especialització dels regiments de sanitat i així s'elaboraren textos monogràfics dedicats a situacions particulars, entre les quals el viatge. Aquests regiments (*Reiseregimina* en la terminologia de Sudhoff) palesaren també l'evolució en l'objecte detectada en el món de la salut: si els primers s'adreçaven tan sols a persones concretes, progressivament tingueren en compte la problemàtica sanitària que implica un col·lectiu humà en moviment.

Representació esquemàtica d'una galera, procedent de l'enteixinat d'un palau urbà de Barcelona (Barcelona, MNAC).

Ho podem comprovar en els regiments escrits pensant en el món de la guerra. Si el *Regimen iter agentium vel peregrinantium*, que Adam de Cremona redactà per a la croada de Frederic II (1227),³ encara està molt centrat en la persona de l'emperador destinatari, el *Regimen Almarie* (o *Regimen castra sequentium*), que Arnau de Vilanova compongué per a la campanya d'Almeria de Jaume II (1310), evidència l'interès per la col·lectivitat més enllà del mateix monarca (ed. AVOMO X.2).

Els regiments adreçats a pelegrins fan més sovint

referència als viatges per mar, la via més habitual en molts d'aquests desplaçaments. Entre els textos d'aquest caire pot citar-se el *Tractatus physicus de vomitu per mare peregrinantium* de Galeazzo di Santa Sofia (m. 1427). Sense deixar l'àmbit dels pelegrinatges, l'àrea alemanya fou especialment rica en *consilia* —un altre gènere mèdic pròxim als regiments de sanitat, que oferia consells per a una avinentesa, un cas o una malaltia concreta— escrits per a individus, generalment nobles, que havien d'emprendre un viatge per mar d'aquesta mena.

Textos vernacles

Tant les compilacions generals i els regiments de sanitat com els *consilia* per a viatgers aviat circularen també en llengua vulgar (Sudhoff 1911: 268 *passim*). El vulgar fou un instrument poderós que connectà els sectors extraacadèmics (tant els no metges com els practicants d'oficis relacionats amb la salut) amb la medicina hipocraticogalenica elaborada i ensenyada a la universitat. Els textos tècnics, preferentment escrits en vulgar, sovint palesen la influència d'aquesta doctrina mèdica; una doctrina mèdica que en aquestes obres pot esdevenir un clar precedent de la medicina del treball. És el cas del manual de tintoreria compost per Joanot Valero (València?, 1497), que inclou un receptari mèdic especialitzat amb indicacions referents a la medicina del viatge. Segurament cal relacionar aquests consells amb el caràcter ambulant d'alguns oficis artesanals de l'època (Cifuentes 2002, 316).

Màgia i medicina

El món de la màgia i de les creences tingué una influència molt important en la medicina del viatge medieval, tanta com en molts altres àmbits de la vida i del saber de l'època. La prevenció i la conjuració de les tempestes resultaven d'especial interès en el cas dels viatges per mar. Procedents de Plini (*Naturalis historia*), gaudien d'una àmplia difusió recomanacions, com ara menjar enciam o portar pedres o animals amb virtuts especials. Amb la mateixa finalitat, circulaven igualment un gran nom-

3. Editat a Hönger 1913 amb un glossari dietètic i mèdic.

bre de conjurs i oracions, sovint integrades als receptaris mèdics i copiades en folis en blanc de tota mena de llibres. D'òrgens que es perden en la nit dels temps, els dies nefastos o perillosos per a la realització de determinats actes (sagnar-se, prendre medicament, casar-se, iniciar un viatge, etc.) tingueren també un gran predicament. En circularen llistes per als mariners, en les quals s'indicava quins eren els dies susceptibles de grans canvis en l'estat de la mar; vers la calma o vers la tempesta. Aquests dies perillosos dels mariners foren incorporats en alguns regiments de sanitat, com ara el *De regimine iter agentium* de Guillelmo Gratarolo (Basilea, 1561) (Lange 1994, 303; Thorndike 1923-1958, V, 614).

L'assistència sanitària a bord dels vaixells medievals

La difusió social del sistema mèdic basat en el model de medicina i de metge universitaris a partir de finals del segle XIII i des de l'arc mediterrani nordoccidental va deixar sentir la seva influència en tots els àmbits. Al servei dels individus i dels grups humans en moviment, trobem tant els metges amb graus universitaris com els que s'havien format fora de la universitat però sotmesos a un control cada vegada més sever per part dels primers i d'aquesta última, que aconseguiren el suport dels governants.

La guerra ha constituït sempre una conjuntura freqüent i delicada per a les forces polítiques i socials implicades, que hi han assajat novetats posteriorment traslladades a la societat civil. La salut i l'assistència mèdica no han estat excepcions i, així, fruit de la confluència d'aquella difusió del nou sistema mèdic i de les necessitats econòmiques de la guerra, els col·lectius humans que integraven els exèrcits i les armades navals van assistir a un decidit procés de substitució de l'autoajuda tradicional per l'assistència institucionalitzada (Cifuentes 1993; Cifuentes & García Ballester, 1990; Contreras 1992; AVOMO X.2; Cifuentes 2000a).

Els tractats mèdics, per exemple el *Lilium medicine* esmentat, i els regiments de prínceps, com ara el *Secret dels secrets* pseudoaristotèlic, insistien en aconsellar la presència organitzada de metges que poguessin exercir amb les degudes garanties en aquells col·lectius en moviment que eren els exèrcits i les armades; una presència organitzada que, des de la mateixa transició del segle XIII al XIV, està àmpliament documentada.

El mar era un espai per a la guerra, però també per al comerç, i fins i tot per a aquella forma mixta entre guerra i comerç que era el corsarisme, tan generalitzat a l'època. Ja fossin les característiques naus rodones, emprades per al comerç, o les galeres, preferides per a la guerra i el cors però d'ús comercial igualment documentat, l'espai a bord era reduït. Les extenses tripulacions de les galeres i la càrrega comercial deixava poc espai disponible per a gaire refinaments. Es tractava, a més a més, d'un espai brut; en el cas de les galeres, una gran quantitat d'homes, en aquell moment encara assalariats, treballaven, menjaven i dormien –literalment vivien– al banc de rem, i gairebé limitaven la seva alimentació al bescuit, pobrament complementat amb els productes que hom podia conservar durant aquells viatges.

L'assistència sanitària als vaixells fou regulada per primera vegada a la Corona d'Aragó, per les ordinations navals dictades per Pere III l'any 1359. Aquestes ordinations, referides exclusivament a la marina de guerra, estipulaven que: «Metge o barber [ha de ser] .i. per galea; deu metre forniment de son offici e ha de

Una galera, una nau rodona i altres embarcacions menors al port de Mallorca (Taula de Sant Jordi, de Pere Niçard, ca. 1468, Palma, Museu Diocesà de Mallorca).

salari a .iv. mesos .xv. lliures barceloneses». El cors també donà lloc a les primeres visualitzacions de la presència de metges a bord dels vaixells, com pot comprovar-se en les regulacions sobre la partició del botí que apareixen a les *Costums del cors* incloses al *Llibre del Consolat de mar* (datables a mitjan segle XIV). Visualitzacions, en efecte, perquè la documentació conservada prova que l'una i l'altra d'aquestes regulacions no constituïren més que la codificació d'una pràctica que s'havia anat fent habitual des de feia mig segle.

Metges i barbers als vaixells

Si bé els estols especials, en missió diplomàtica o que traslladaven grans personatges, i els llocs especials, com ara la temible illa de Sardenya, amb les seves mortals febres endèmiques, podien determinar la presència de físics universitaris a bord, l'embarcament de metges graduats fou molt excepcional. Tot i que les ordinacions de 1359 esmentaven el metge —que podia ser un físic graduat o un simple cirurgià—, de seguida indicaven quin era el pràctic que habitualment es feia càrrec de l'assistència sanitària a bord: el barber. Això fou així no únicament per la duresa de les condicions de vida i de treball a bord, o per la migradesa del salari (sempre consignat per quadrimestres) respecte del que podia exigir un metge universitari, sinó pels mateixos condicionants de l'espai: el barber podia acomplir dues funcions alhora, tractar nafres i malalties i tallar cabells i barbes.

Si per al físic aquest tipus de contracte era prescindible, en canvi per al barber, sobretot per als barbers joves o que no disposaven d'un obrador pròsper a terra, constituïa una atractiva oportunitat; una oportunitat no tan sols per a l'aprenentatge derivat de la pràctica intensiva, sinó fonamentalment una oportunitat per a la pròpia promoció. I aquesta era més segura com més s'aproximés a les exigències socials que conferien una creixent valoració positiva dels coneixements i de les tècniques de la medicina hipocràticogalènica. No és estrany que el «metge o barber» ocupés un lloc destacat, mitjà-alt, en la tripulació, tal com deixen entendre el salari que els era assignat i la part del botí que els corresponia, sempre per comparació amb els altres individus embarcats; un lloc tan destacat com el que ocupaven els pilots, l'escrivà i el capellà. Per altra banda, en ocasions el barber podia no actuar sol, sinó acompanyat d'un aprenent, que a la documentació apareix consignat com a «fadrí» o «barberot».

Instrumental mèdic

Quant a la vida del barber a bord dels vaixells, disposem d'algunes fonts que ens n'ofereixen algunes pinzellades: els inventaris de béns, les declaracions de béns sostrets per accions corsàries i els inventaris de caixa, principalment. La informació relativa a la seva activitat medicoquirúrgica, que és la que aquí interessa, prové dels inventaris de caixa.

En efecte, els barbers —i els metges navals en general— estaven obligats a embarcar els medicaments i l'instrumental necessari per al seu doble ofici —«forniment de son ofici» indiquen les ordinacions de 1359. Aquest material anava a compte dels armadors, que pagaven un avançament al barber «per comprar estopa e benedes e pólvres» o simplement per proveir-se de «tot amès de metge». Els barbers embarcaven amb una caixa per a la roba, com tots els mariners, i també amb «la caxa de les medicines», altres vegades designada com «lo caxó de la ferramenta», la caixa del barber (Mata & Sorní 1997; 2001; Cifuentes 2000a). En un inventari de les drassanes de Barcelona redactat l'any 1461 apareix una breu descripció d'aquestes caixes de barber (Mata & Sorní 1996):

Ítem, una gran caxa d'àlber ab son pany, sens clau, plena de madecinas e angüents, ço és, barrals, capsas, pots, saquets, .ii. losses, la una gran, l'altra pocheta, un anap d'estany, un morter de coure fet a mollo, d'espacier, ab sa mà de ferre. Era del barber de la galea apellada «Sancta Maria de Muntserrat» [amb una tripulació documentada de 212 homes].

Ítem, una altra caxa d'àlber scardada ab lo seu pany, la qual era de la galea «Sancta Eulàlia», plena de medacinas e angüents, en què ha alguns pots e barrals e sachs de pólvres e algunes capsas.

Ítem, una altra caxa d'àlber ab son pany, sens clau, plena de medacinas e angüents, ço és, barrals, capsetes, pots, saquets de pólvora, una lossa d'aram e alguna ferramenta de barber abtes a obrir glànolas.

El seu contingut és descrit de forma més detallada als inventaris de caixa, uns formularis teòrics dels quals en conservem dos de procedència catalana (Cifuentes 2000a). Un i altre ens han pervingut en sengles manuscrits mèdics del segle XV que inicial-

ment havien estat propietat de barbers navals. El més antic d'aquests inventaris, de cap a 1407, és atribuïble a un mestre Miquel no ben identificat, que confessa haver viatjat a Grècia, a l'Índia i al país del Preste Joan (Etiòpia), segurament en naus comercials (Sorní & Suñé 1990; *cfr.* Cifuentes 2000a). Es tracta d'una llista limitada als medicaments compostos, que hi són indicats de forma genèrica i classificats en olis, ungüents, empastres, lletovaris, conserves i xarops, i cordials. L'altre, d'un moment del segle XV més avançat, cal relacionar-lo amb un barber anònim que coneixia bé Itàlia, per haver-hi viatjat en naus qui sap si comercials o, més probablement, militars. Aquest segon inventari de caixa té un contingut més complex: inclou tant medicaments simples com compostos, indicats genèricament, i classificats primer en el mínim necessari («Les coses necessàries per la caixa») i després en forma extensa («Inventari de caixa»); en aquest últim apartat els medicaments tornen a ser classificats, ara segons el continent: («Les coses qui estan en sach», «Les coses qui estan en barrals», «Les coses qui estan en pots» i «Les coses qui estan en caps»). Aquests medicaments eren adquirits als apotecaris de la ciutat d'on havia de partir la nau. Un cop al mar, quan calia, el barber se'ls havia de preparar amb l'instrumental adient. El segon dels formularis esmentats inclou a tal efecte una «post d'espasa, dos ho tres posts de mà [...] un tamís e un morter de coure, un quassa, e gran, de pràtica [...] balansas e pesos [...] i un] melexedor de empastre». En un dels pocs inventaris de béns de barbers navals conservats, també quatrecentista, apareix «hun morter ab son boix de coure» (Contreras 1992; Mata & Sorní 1997; Cifuentes 2000a).

Aquest material es complementava amb l'instrumental quirúrgic necessari per a fer front a les nafres que, sobretot en cas de combat, podien sobrevenir a la tripulació. Al segon inventari de caixa compareix material per a cosir i embenar ferides («veta e canonets, fil de apuntar e de cusir [...] cotó, drap e stopa»), dues mànegues de lavativa, llana bruta, xeringues i ventoses, un estoig per a dur al cinturó («stoyg de cinta»), un estoig de navalles («stoig de resors»), i altres instruments quirúrgics indicats de forma genèrica («ferramenta»).

La identitat dels instruments i el contingut precís dels estoigs portàtils no són especificats al formulari, però sí a l'inventari de béns del barber Daniel, mort

a Messina el 1432 a bord d'una nau militar (Mata & Sorní 1997; Cifuentes 2000a). Aquest inventari de béns esmenta un «bec de grua» (pinces), una tenalla per als queixals, una «redorte» (espiral), dos «puntals» (un de gran i un de petit), dos «coltellars» (idem), tres «lambroxos» (botavants, un de dos caps i dos de només un), un «levador», un «lenticular», una «gúbia», dues «scarpres» (una de gran i una de petita), i un «burí». L'estoig de cinta del barber Daniel contenia tres «lancetes desgornides» (sense mànecs d'os), quatre «ferros», uns «aumolls», una «prova» i unes tisoires. Com en el cas dels medicaments, el barber embarcava també material complementari, ara per a poder-se reparar les eines durant el viatge; per a això se'n duia «una enclusa petita» i pedres d'esmolat. En general, comprovem que són denominacions manllevades d'altres oficis artesanals i l'instrumental es correspon amb el recomanat als tractats de cirurgia.

Manuels mèdics

El barber no únicament es confiava a la seva habilitat tècnica sinó que podia incloure al seu equipatge les guies teòriques del seu ofici que considerés més útils. Si hem de jutjar per les informacions que ens n'han pervingut, als inventaris de béns i als mateixos manuscrits conservats que contenen aquells formularis de caixa, el barber embarcava pocs llibres. Cal tenir en compte que el preu dels llibres a l'època sovint era prohibitiu per a un ofici humil com el de barber, però també que l'equipatge havia de ser lleuger i ocupar poc espai. Eren pocs, però selectes: en general obres que vehiculaven la prestigiosa medicina acadèmica, reconeguda com la millor garantia de promoció per aquests i altres oficis pràctics relacionats amb el món de la salut; més explícitament encara, eren obres que inserien la tècnica (la cirurgia) en el marc d'aquella medicina.

Entre els seus llibres trobem, naturalment, tractats de cirurgia, entre ells els més cèlebres a l'època, i que defensaven aquella concepció de la cirurgia i del cirurgià, com ara els de Teodorico Borgognoni o Lanfranc de Milà. D'alguns d'aquests volums s'indica que es trobava «statxat», malmès, probablement per l'ús. Més enllà dels tractats de cirurgia, els barbers navals apreciaven les guies generals, aquelles compilacions medicopràctiques abans esmentades, que els oferien un panorama complet i fàcilment accessible de la patologia i la terapèutica. Entre aquestes compilacions localitzables a l'equipatge dels barbers, hi ha el *Kitab Zad al-musafir*

wa-qut al-hadir («Provisions del viatger i nodriments del sedentari») d'Ibn al-Jazzar, adaptat al llatí amb el títol de *Viaticum peregrinorum* per Constantí l'Africà, una mena de vademècum concebut precisament per «acompanyar» el metge quan s'ha de desplaçar; i la *Practica brevis* (o *De simplici medicina*) de Plateari. I finalment, les recopilacions de remeis, els receptaris, sovint escrits de pròpia mà del barber; com ara el «reseptariet» que apareix entre els béns inventariats al citat Daniel.

Si hem de fer cas dels dos exemplars conservats que identifiquem com a inicialment pertanyents a barbers navals, els dos manuscrits que contenen els inventaris de caixa referits abans eren llibres de petit format, en quart menor; concebuts per a ser manejables, tenir poc pes i ocupar poc espai. Eren escrits amb una cal·ligrafia gran i clara, llegible en situacions especials com les que oferia la navegació o, més precisament, la pràctica quirúrgica en plena navegació, amb el llibre obert potser sostingut per algun aprenent. Eren majoritàriament escrits en llengua vulgar, i no en el llatí acadèmic; llengua vulgar a la qual hom reconeixia un clar paper de pont intel·lectual i social entre el món universitari i els sectors extraacadèmics, vital en totes les estratègies de promoció dels oficis pràctics i molt evident en el cas dels cirurgians i els barbers (Cifuentes 2000b; 2002). Ara bé, si els dos exemplars conservats són en vulgar català, i presumiblement ho eren també molts dels volums citats a la documentació —no sabem, però, que el *Viaticum* hagués circulat en català—, algun n'hi havia que era en llatí, com ara el llibre de medicina indeterminat que fou inventariat a les dras-

sanes de Barcelona (Mata & Sorní 1996, 55-57). És un indicatiu clar de la valoració de la llengua acadèmica i dels coneixements que s'hi vehiculaven, certament més a l'abast dels pràctics que havien adquirit una formació superior; però que el caràcter formulari d'alguns gèneres —la matèria mèdica o farmacologia, per exemple— no convertia en totalment inaccessibles a la majoria. En definitiva, eren llibres valuosos pel seu preu i valorats pels seus continguts, en particular els escrits en vulgar. Potser és per això que els que formaven part de l'equipatge del barber Daniel, igual com s'esdevingué amb el seu instrumental, no passaren per subhasta a mans de tercers sinó directament a les del seu aprenent. I potser és per això que no trobem llibres en vulgar desats al magatzem de la drassana.

Conclusions

En conclusió, podem afirmar que la nova sensibilitat per una medicina racional, sòlidament fonamentada en la filosofia natural aristotèlica i exercida per metges formats a la institució universitària o influïts per ella, que es difongué per l'Europa llatina a partir de la transició del segle XIII al XIV des de l'arc mediterrani nordoccidental, penetrà també l'àmbit de la navegació, tant la comercial com la militar o corsària. Encara que els pràctics que s'embarcaven per a exercir el seu ofici medicoquirúrgic a bord eren fonamentalment barbers sense estudis, es trobaven plenament inscrits en un context social i professional que exigia una qualificació

i uns coneixements determinats, que eren els únics que podien garantir-los la promoció. Els productes medicinals, l'instrumental quirúrgic i, en particular, els llibres que s'enduien a les naus i galeres en les quals exercien demostren clarament la seva integració en el nou sistema mèdic.

Naus i galeres a la cala de Portopí, primitiu port de Mallorca, protegit amb torres de defensa (Taula de Sant Jordi, de Pere Niçard, ca. 1468, Palma, Museu Diocesà de Mallorca).

Bibliografia

- AGRIMI, Jole, & Chiara CRISCIANI, 1988: *Edocere medicos: medicina scolastica nei secoli XIII-XV*, Nàpols: Guerini.
- AVOMO X.1 = Arnau de Vilanova, *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, ed. Luis GARCÍA BALLESTER, Michael R. McVAUGH, Pedro GIL SOTRES & Juan A. PANIAGUA, a Luis GARCÍA BALLESTER, Juan A. PANIAGUA & Michael R. McVAUGH (eds.), *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia*, X.1, Barcelona: Universitat de Barcelona / Fundació Noguera 1996.
- AVOMO X.2 = Arnau de Vilanova, *Regimen Almarie (Regimen castra sequentium)*, ed. Michael R. McVAUGH & Lluís CIFUENTES, a Luis GARCÍA BALLESTER, Juan A. PANIAGUA & Michael R. McVAUGH (eds.), *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia*, X.2, Barcelona: Universitat de Barcelona / Fundació Noguera, 1998.
- BUCHET, Christian (ed.), 1997: *L'homme, la santé et la mer: Actes du Colloque international tenu à l'Institut Catholique de Paris les 5 et 6 décembre 1995*, Paris: Champion.
- CIFUENTES, Lluís, 1993: *Medicina i guerra a l'Europa baix-medieval: la sanitat i la participació dels seus professionals en les expedicions militars de la Corona d'Aragó (1309-1355)*, Tesi doctoral de la Universitat Autònoma de Barcelona [ed. microfotogràfica: Bellaterra: Publicacions de la UAB, 1995].
- CIFUENTES, Lluís, 2000a: «La medicina en las galeras de la Corona de Aragón a finales de la Edad Media: la caja del barbero y sus libros», *Medicina & Historia*, Cuarta Época, 4, 1-16.
- CIFUENTES, Lluís, 2000b: «La promoció intel·lectual i social dels barbers-cirurgians a la Barcelona medieval: l'obrador de la biblioteca i els béns de Joan Vicenç (fl. 1421-1464)», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 19, 429-79.
- CIFUENTES, Lluís, 2002: *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Barcelona: Universitat de Barcelona / Palma de Mallorca: Universitat de les Illes Balears.
- CIFUENTES, Lluís, & Luis GARCÍA BALLESTER, 1990: «Els professionals sanitaris de la Corona d'Aragó en l'expedició militar a Sardenya de 1354-1355», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 9, 183-214.
- CONTRERAS MAS, Antoni (1992), «Barberos y cirujanos navales en Mallorca bajomedieval», *Medicina Balear*, 7.1, 41-51.
- DUTTON, Brian, & M^a de las Nieves SÁNCHEZ GONZÁLEZ (eds.), 1993: Bernardo de Gordonio, *Lilio de medicina*, 2 vols., Madrid: Arco.
- GARCÍA BALLESTER, Luis, 1988: *La medicina a la València medieval: medicina i societat en un país medieval mediterrani*, València: Institució Alfons el Magnànim / IVEI.
- GARCÍA BALLESTER, Luis, 2001: *La búsqueda de la salud: sanadores y enfermos en la España medieval*, Barcelona: Península.
- HÖNGER, Fritz (ed.), 1913: *Ärztliche Verhaltensmassregeln auf dem Heerzug ins Heilige Land für Kaiser Friedrich II, geschrieben von Adam v. Cremona*, Tesi doctoral del Sudhoff's Institut, Leipzig.
- JACQUART, Danielle, & Françoise MICHEAU, 1990: *La médecine arabe et l'Occident médiéval*, Paris: Maisonneuve et Larose.
- LANGE, Hanne, 1994: «'Jours critiques', 'Jours funestes', 'Jours de Tycho Brahé': la réception en Scandinavie d'une ancienne croyance», a *Comprendre et maîtriser la nature au Moyen Age: mélanges d'histoire des sciences offerts à Guy Beaujouan*, Paris: Droz / Ginebra: Champion, 285-310.
- MATA I VENTURA, Víctor, & Xavier SORNÍ I ESTEVA, 1996: «Notícies de medicaments i material sanitari de vaixells del segle XV a les botigues de les drassanes de Barcelona», *Butlletí de la Societat d'Amics de la Història i de la Ciència Farmacèutica Catalana*, 13, 54-58.
- MATA I VENTURA, Víctor, & Xavier SORNÍ I ESTEVA, 1997: «Aproximació a l'equipament sanitari dels vaixells del segle XV a través de l'inventari d'un barber de galera», *Butlletí de la Societat d'Amics de la Història i de la Ciència Farmacèutica Catalana*, 16, 71-78.
- MATA I VENTURA, Víctor, & Xavier SORNÍ I ESTEVA, 2001: «El proveïment sanitari de les galeres Santa Maria de Montserrat i Santa Eulàlia segons els llibres d'acordament de 1460-1461», *Butlletí de la Societat d'Amics de la Història i de la Ciència Farmacèutica Catalana*, 27, 61-66.
- McVAUGH, Michael R., 1993: *Medicine before the plague: practitioners and their patients in the Crown of Aragon (1285-1345)*, Cambridge: Cambridge University Press.
- SIRAI, Nancy G., 1990: *Medieval and early Renaissance medicine: an introduction to knowledge and practice*, Chicago: The University of Chicago Press.
- SORNÍ I ESTEVA, Xavier, & Josep M. SUÑE I ARBUSSÀ, 1990: «Les 'Receptes de Mestre Miquel'», *Revista de la Real Academia de Farmacia de Barcelona*, 3a s., 8, 3-12.
- SUDHOFF, Karl, 1911: «Ärztliche Regimina für Land- und Seereisen aus dem 15. Jahrhundert», *Archiv für Geschichte der Medizin*, 4, 263-81.
- THORNDIKE, Lynn, 1923-58: *A history of magic and experimental science*, 8 vols., Nova York: Columbia University Press / Londres: Macmillan.